

نگاهی به کتاب «امالی»

شیخ مفید

گذری بر زندگانی شیخ مفید

در میان دانشمندانی که در اعصار گذشته می‌زیسته‌اند، مفاخر بزرگی بوده‌اند که امروزه هرکدام از آنها مایه افتخار و سرافرازی جامعه تشیع به شمار می‌روند. یکی از پرچم‌داران سربلند مکتب تشیع، فقیه عالی مقام، متکلم توانمند، محدث متبحر، استاد بزرگ شیعه، محمد بن محمد بن نعمان، معروف به «شیخ مفید» و ملقب به «ابن معلم» می‌باشد.

این مشعل فروزنده که در سال ۳۳۶ ه‍.ق در منطقه عکبرا در حوالی بغداد به دنیا آمد، دانش‌های ابتدایی را در خانواده و زادگاه خویش به پایان برد. سپس راهی بغداد گردید و در آنجا از محضر اساتید و دانشمندان بزرگ عصر خود کسب دانش نمود و در علم کلام، فقه و اصول سرآمد دانشمندان گردید.

از جمله عالمانی که شیخ مفید از محضر آنها استفاده نمود: ابن قولویه قمی، شیخ صدوق، ابن ولید قمی، ابوغالب زراری، ابن جُنید اسکافی می‌باشند و شخصیت‌های بزرگی چون سید رضی و برادرش سید مرتضی، سلار بن عبدالعزیز دیلمی، نجاشی و شیخ طوسی از شاگردان وی بوده‌اند.

شیخ مفید از دیدگاه دانشمندان

شیخ الطائفة، طوسی، در کتاب «الفهرست» خود از استاد عالی قدرش شیخ مفید این‌گونه

نام می‌برد: «محمد بن محمد بن نعمان ابوعبدالله مفید» معروف به «ابن معلم» از متکلمان طایفه امامیه است. در زمان او ریاست علمی و دینی شیعه به وی منتهی گشت. او دانشمندی حاضر جواب و در علم فقه و کلام بر هر کس مقدم بود. نزدیک به دویست جلد کتاب بزرگ و کوچک دارد و فهرست کتاب‌هایش مشهور است^(۱).

نجاشی - شاگرد دیگرش در «رجال» می‌نویسد:

«محمد بن محمد بن نعمان ابوعبدالله مفید، استاد ما (رضی الله عنه) است. جایگاه والای او در فقه و کلام و روایت و وثاقت و دانش، مشهورتر از آن است که وصف شود^(۲)».

سایر دانشمندان نیز هر کجا به نام شیخ مفید یا گفتار او رسیده‌اند، از وی به عنوان سرآمد عالمان مذاهب اسلامی و متفکری برجسته و مصنفی پرکار و دانشمندی سخنور و اوصافی از این قبیل یاد

منظور از اُمالی آن است که عالمی بنشیند و شاگردان وی با قلم و کاغذ در اطراف او قرار بگیرند؛ آن‌گاه عالم با استفاده از علمی که خداوند در اختیار او نهاده است شروع به سخن گفتن کند و شاگردان، آن مطالب را بنویسند. در نتیجه کتابی حاصل می‌شود که آن را اُملاء و اُمالی می‌نامند.

کرده‌اند. دانشمندانی نظیر: ابن داوود، ابن ادریس حلی، علامه مجلسی، وحید بهبهانی، شیخ یوسف بحرانی، مؤلف روضات الجنات و دیگران.

اندیشمند بلندآوازه ما در نظر علمای بزرگ عامه نیز بسیار بزرگ می‌نمود. این معنی از سخنان آنان به خوبی پیدا است. ابن حجر عسقلانی در «لسان المیزان» از این عالم عالی قدر، بدین گونه یاد می‌کند:

«دانشمند بزرگ رافضه - ابوعبدالله بن معلم - صاحب تصانیف بدیع است که دویست کتاب می‌باشد. او به خاطر عضدالدوله، قدرتی بزرگ داشت. هشتاد هزار رافضی جنازه او را تشییع کردند. او در سال ۴۱۳ هـ قات یافت».

۲. رجال نجاشی، ص ۲۸۳.

۱. فهرست شیخ طوسی، ص ۱۵۷.

وی در ادامه می‌گوید: «مفید، بسیار پارسا، فروتن و پاسدار علم بود. در بزرگداشت مکتب تشیع جایگاهی عالی یافت تا جایی که گفته‌اند او بر هر دانشمند بلندقدری منت دارد. پدرش در «واسط» معلم بود و مفید در آنجا متولد گردید بعضی هم گفته‌اند در «عکبرا» متولد شده است. گویند عضدالدوله برای ملاقات او به خانه‌اش می‌رفت و هرگاه بیمار می‌شد به عیادتش می‌شتافت. شریف ابویعلی جعفری، داماد شیخ مفید گفته است: «مفید جز اندکی از شب را نمی‌خوابید. سپس برمی‌خواست و به نماز می‌ایستاد یا مطالعه می‌کرد و یا مشغول تلاوت قرآن می‌گشت»^(۱).

آثار و تألیفات شیخ مفید

شیخ اجل، مفید، در سائۀ علوم سرشار و نبوغ کم‌نظیر و پشتکار زائدالوصفش که همگی زبانزد خاص و عام بوده است، در کلیۀ فنون و علوم اسلامی، تألیف و تصنیف دارد و تقریباً از همه موضوعات علمی و دینی، سخن به میان آورده و به تجزیه و تحلیل آنها پرداخته است و چنانکه از انبوه تألیفات پرارزش او پیداست، اغلب آنها یا پاسخ سؤالات گوناگون علمی بوده که از شهرها و کشورهای اسلامی از وی نموده‌اند و یا ردّ عقاید و نظریات دانشمندان غیرشیعی عصرش بوده است.

علامۀ متبّع و محدّث خبیر، حاج میرزا حسین نوری می‌نویسد:

«در میان کتب علمای شیعه که پس از وی (شیخ مفید) تألیف شده‌اند، کمتر یافت می‌شود که از مسایل متعلّق به امامت و ادله اثبات آن سخنی به میان آمده باشد؛ اما در کتاب‌های شیخ مفید مطلبی نباشد. «و ذلک فضل الله یؤتیه من یشاء»^(۲).

برخی از انبوه عظیم تألیفات و تصنیفات شیخ مفید^{رحمته} عبارتند از: ۱. المقنعة ۲. الفرائض الشرعیة؛ ۳. أحكام النساء؛ ۴. الکلام فی دلائل القرآن؛ ۵. وجوه إعجاز القرآن؛ ۶. النصرة فی فضل القرآن؛ ۷. أوائل المقالات؛ ۸. أمالی؛ ۹. الإفصاح؛ ۱۰. الإيضاح.

۱. لسان المیزان، ج ۵، ص ۳۶۸.

۲. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۵۱۷.

وفات

سرانجام این بزرگ‌مرد تاریخ، پس از یک عمر تلاش و مجاهدت، در شب جمعه، سوم رمضان سال ۴۱۳ هـ ق دار فانی را وداع گفت. شیخ طوسی که خود در تشییع جنازه او حضور داشته است، در توصیف روز رحلت استادش می‌گوید:

«روز وفات او از کثرت دوست و دشمن برای ادای نماز و گریستن بر او، همانند و

نظیر نداشته است. هشتاد هزار تن از شیعیان او را تشییع کردند و سید مرتضی علم‌الهدی بر او نماز گزارد و در حرم مطهر امام جواد علیه السلام پایین پای آن حضرت، نزدیک قبر استادش -ابن قولویه- مدفون گردید^(۱)».

أمالی شیخ مفید

قبل از آنکه به بررسی و معرفی کتاب «أمالی» شیخ مفید رحمته الله بپردازیم، بهتر است مختصری راجع به مفهوم واژه «أمالی» در اصطلاح محدثین سخن بگوییم:

از جمله عالمانی که شیخ مفید از محضر آنها استفاده نمود: ابن قولویه قمی، شیخ صدوق، ابن ولید قمی، ابوغالب زراری، ابن جُنیند اسکافی می‌باشند و شخصیت‌های بزرگی چون سید رضی و برادرش سید مرتضی، سلار بن عبدالعزیز دیلمی، نجاشی و شیخ طوسی از شاگردان وی بوده‌اند.

أمالی چیست؟

در اواخر قرن سوم هجری، شیوه‌ای در نگارش حدیث ظهور کرد که آن را فن أمالی نامیدند. أمالی جمع إملاء و در اصطلاح، کتابی را گویند که استاد تقریر کند و شاگردان بنویسند^(۲).

کشف الظنون می‌نویسد: «منظور از أمالی آن است که عالمی بتشییند و شاگردان وی با قلم و کاغذ در اطراف او قرار بگیرند؛ آن‌گاه عالم با استفاده از علمی که خداوند در اختیار او

۱. فهرست شیخ طوسی، ص ۱۵۸.

۲. لغت‌نامه دهخدا، ج ۲، ص ۱۳۴.

نهاده است شروع به سخن گفتن کند و شاگردان، آن مطالب را بنویسند. در نتیجه کتابی حاصل می‌شود که آن را إملاء و أمالی می‌نامند^(۱).

همچنین در الذریعة می‌خوانیم:

«أمالی عنوانی است که غالباً برای بعضی از کتب حدیث استفاده می‌شود و آن کتابی است که شامل احادیث شنیده شده از املاي شیخ حدیث است. او یا آنها را از محفوظات خویش می‌گوید و یا اینکه از روی نوشته می‌خواند. ترتیب اکثر مطالب أمالی، به ترتیب نوبت شنیدن آنهاست و به همین خاطر به این کتاب‌ها مجالس یا عرض المجالس نیز اطلاق می‌شود^(۲)».

این روش که استاد بنشینند و شاگردان هم دور او حلقه زده و شنیده‌های خود را بنویسند، روش اهل ادب و صاحبان علوم دیگر نیز بوده است که در بعضی کتابها، از أمالی‌های گوناگون علمای بزرگ نام برده شده است؛ از جمله در کشف‌الظنون از أمالی ابن درید، ابن حاجب، ابن الشجری، ابن عساکر و... سخن به میان آمده است. همچنین در الذریعة، قریب به ۳۰ أمالی از تصانیف شیعه ذکر شده است که اولین کتاب از این فهرست سی تایی کتاب املاي پیامبر اکرم ﷺ بر امیرالمؤمنین علی^(ع) می‌باشد و این اولین کتابی است که در اسلام از کلام بشر به املاء نبی و خط وصی نگاشته شده است.

بنابراین می‌توان گفت که این نوع تعلیم، یکی از بهترین و دقیق‌ترین روش‌هایی است که در طول تاریخ به ثبت رسیده و برای انتقال صحیح مطالب به شاگردان، به کار گرفته شده است.

موضوعات کتاب أمالی

أمالی معمولاً موضوعات بسیار متنوعی را در بر می‌گیرد که از آن میان داستان‌های معتبر تاریخی، معنای اخبار، تفسیر و تأویل آیات قرآنی، نکات ادبی و... را می‌توان نام برد^(۳).

۱. الذریعة، آقابزرگ الطهرانی، ج ۲، ص ۳۰۵.

۱. کشف‌الظنون، حاجی خلیفه، ج ۱، ص ۱۶۱.

۳. دائرةالمعارف تنبیح، ج ۲، ص ۳۳۵.

قوت و اعتبار اُمالی

احتمال سهو و نسیان و غلط در اُمالی، کم است. علی الخصوص وقتی که املائی شیخ از روی کتاب تصحیح شده و یا از محفوظات قلبی خودش باشد؛ البته در مورد اخیر اگر به قوی الحافظه و ضابط بودن شیخ حدیث یقین داشته باشیم^(۱).

اُمالی شیخ مفید

انگیزه نگارش

از اواسط قرن چهارم هجری بود که شیعیان به میزان قابل ملاحظه‌ای در کشورهای خاورمیانه از محدودیت‌ها و آزادی‌کشی‌ها در امان ماندند؛ زیرا از یک طرف دامنۀ اقتدار عضدالدوله دیلمی که از سلاطین مقتدر آل بویه بود و در احترام و حمایت شیعیان کوشش می‌نمود، گسترش یافت و از طرف دیگر مسافرت‌های دو عالم بزرگ شیعه، ثقة الاسلام کلینی و شیخ صدوق به بغداد و اقامت آنها در آن شهر - که مرکز خلافت و اجتماع علمای عامه بود - موجب گردید که شیعیان از گوشه و کنار سر برآورده و با همتی شایان توجه به تشکیل جمعیت‌ها و تأسیس حوزه‌های علمیّه دست یازند. پیدایش این زمینه سبب گردید که بزرگان شیعه، علی الخصوص شیخ مفید، فرصت را غنیمت شمرده به نشر فرهنگ و معارف اصیل اهل بیت پردازند.

اگر بخواهیم مهم‌ترین و اساسی‌ترین انگیزه استاد بزرگ شیعه را در خلق آثار گران‌بهایش از جمله کتاب «اُمالی» نام ببریم، باید به دو عامل اشاره کرد: یکی احساس مسؤولیت ایشان نسبت به دفاع از حریم اهل بیت (علیهم‌السلام) و دیگری پاسخ به پرسش مؤمنان، شیعیان و کسانی که در موضوعات مختلف معارف اسلامی دچار حیرت و سردرگمی گشته بودند و دست نیاز به سوی ایشان دراز کرده و از وی پاسخ می‌طلبیدند.

۱. الذریعة، ج ۲، ص ۳۰۵.

تاریخ نگارش

شیخ مفید این کتاب را در طول ۷ سال و در ماه‌های مبارک رجب، شعبان و رمضان، برای شاگردان خود املاء کرده است که از اول رمضان سال ۴۰۴ هجری تا بیست و هفتم رمضان سال ۴۱۱ هجری املائی آن به طول انجامید. در این میان در سال‌های ۴۰۵ و ۴۰۶ هجری هیچ مجلسی برگزار نشده است و در سال ۴۰۷ هجری نیز حدود دوازده جلسه، بیش از سایر جلسات برگزار گردیده است. از این رو نجاشی این کتاب را «امالی متفرقات» نامیده است.

ارزش و اعتبار کتاب

کتاب‌های شیخ مفید از معتبرترین منابع روایی شیعه به شمار می‌آیند و در طول هزار سال،

پیوسته مورد توجه و عنایت علما و فقهای شیعه بوده است و کتاب امالی ایشان نیز از جمله کتاب‌های معتبر می‌باشد؛ چنانکه علامه مجلسی درباره این کتاب می‌فرماید:

«ما به نسخه‌های بسیار قدیمی از این کتاب دست یافته‌ایم که دلایل و قراینی بر صحت و اعتبار آن وجود دارد»^(۱).

محتویات کتاب

کتاب امالی شیخ مفید^{رحمته} حاوی ۴۲ مجلس می‌باشد که در هر مجلس، شماری از احادیث، قرائت و املاء شده است که میانگین تعداد روایات در هر جلسه ۹ تا ۱۲ حدیث

ابن حجر عسقلانی در «لسان المیزان» از این عالم عالی قدر، بدین‌گونه یاد می‌کند:

«دانشمند بزرگ رافضه -

ابوعبدالله بن معلّم - صاحب

تصانیف بدیع است که دویست

کتاب می‌باشد. او به خاطر

عضدالدوله، قدرتی بزرگ داشت.

هشتاد هزار رافضی جنازه او را

تشییع کردند. او در سال ۴۱۳

هق وفات یافت».

۱. بحارالأنوار، ج ۱، فصل دوم، ص ۲۷.

می‌باشد. موضوعاتی که در این احادیث مطرح شده است نیز غالباً اخلاقی، اعتقادی و تاریخی می‌باشد.

اما از آنجا که موضوع کتاب آمالی، احادیث و روایات اهل بیت (علیهم السلام) می‌باشد شایسته است که با دیدگاه روایی شیخ مفید^(۱) و همچنین معیارهای ایشان در قبول یا رد احادیث آشنا گردیم. بدین منظور خاتمه بحث را به این موضوع اختصاص می‌دهیم.

معیارهای رد یا قبول از نگاه شیخ مفید

۱. تفاوت در نقل روایت

در نظر شیخ مفید^(۲) هماهنگی روایات و عدم تفاوت آنها، از اهمیت بسیاری برخوردار است. متفاوت بودن روایات در الفاظ و کلمات و نیز ارقام و اعداد و همچنین تفاوت در معنا و مضمون روایاتی که از یک واقعه یا جریان، سخن می‌گویند از مهم‌ترین ملاک‌های شیخ مفید برای سنجش گزارش‌های تاریخی و پذیرش یا رد آن‌ها است. به عنوان مثال وی درباره تعداد کشته‌های جنگ جمل و ترجیح قول «ابن زبیر» در این مورد می‌گوید: «اما عدم پذیرش نظر ابن زبیر به سبب تفاوت و فاصله زیاد آن با نظر دیگر راویان است»^(۳).

در زمینه اختلاف در متن روایت نیز می‌توان به نمازی که ادعا شده است رسول خدا^(ص) در آن سهو کرده‌اند، اشاره کرد. شیخ مفید در این باره می‌گوید:

«علاوه بر اشکالات دیگر، در نمازی که گمان کرده‌اند رسول خدا^(ص) در آن سهو کرده است اختلاف است. برخی می‌گویند نماز ظهر بوده و برخی دیگر می‌گویند نماز عشاء بوده است. از این رو اختلاف راویان در این نماز و در وقت آن، دلیل بر سستی این حدیث و بی‌اعتبار بودن آن است»^(۴).

۲. مصنفات الشيخ المفید، عدم سهو النبي، ج ۵، ص ۲۲.

۱. مصنفات الشيخ المفید، الجمل، ج ۱، ص ۴۱۹.

۲. عقل‌گرایی

اگرچه عقل؛ به عنوان دلیل و حجت باطنی انسان معرفی شده است، اما عالمان دینی در کاربرد آن نظر یکسانی ندارند و به همین دلیل، میزان بهره‌مندی ایشان از عقل و دخالت دادن آن در حلّ مشکلات و تحلیل حوادث تاریخی نیز به یک اندازه نبوده است. اما شیخ مفید^{رحمته} برای عقل، در شناخت و گزینش روایات، نقش بسیاری قائل بوده است و اساساً بسیاری از نظریات ایشان بر پایه پذیرش عقل و عدم آن استوار است. از این رو به عدم تعقل و تدبیر اهل حدیث در روایات به شدت پرخاش نموده و حتی استادش، شیخ صدوق، را بدین خاطر مورد انتقاد قرار داده است. شیخ مفید پیش از هر ملاک دیگری، ابتدا احادیث را از نظر عقل سنجیده و در صورت سازگار بودن با اصول عقلانی به بررسی آن از زوایای دیگر می‌پرداخته است؛ از این رو با قاطعیت اعلام داشته که: «اگر ما حدیثی را مخالف احکام عقل یافتیم، ره‌ایش می‌کنیم»^(۱).

۳. مخالفت یا موافقت با احکام پذیرفته‌شده فقهی

در نگاه شیخ مفید^{رحمته} موافقت یا عدم موافقت روایات با احکام پذیرفته‌شده فقهی جایگاه خاصی دارد. در حقیقت وی با استفاده از احکام و دستورات مشهور و پذیرفته‌شده فقهی، برخی از روایات تاریخی را مورد سنجش قرار داده، در ردّ یا قبول کردن آن‌ها از این طریق بهره برده است که برای نمونه وی برای اثبات ایمان ابوطالب و ردّ نظر مخالفان، از این مبنا استفاده کرده می‌نویسد:

«پس از رحلت ابوطالب، امام علی^{علیه السلام} نزد رسول خدا^{صلی الله علیه و آله} رفت و آن حضرت به امام علی^{علیه السلام} دستور داد تا برای تجهیز و تدفین ابوطالب اقدام نماید و خودش نیز بر جنازه ایشان حاضر شد و در حق ابوطالب دعا کرد و در مقابل مردم سوگند یاد

تألیفات و تصنیفات شیخ مفید^{رحمته}
عبارتند از: ۱. المقنعة ۲. الفرائض
الشرعیة؛ ۳. أحكام النساء؛ ۴. الکلام
فی دلائل القرآن؛ ۵. وجوه إعجاز
القرآن؛ ۶. النصرة فی فضل القرآن؛
۷. أوائل المقالات؛ ۸. أمالی؛ ۹.
الإفصاح؛ ۱۰. الإيضاح.

۱. تصحیح الاعتقاد، ص ۱۴۹.

کرد که از او شفاعت کند^(۱)».

شیخ مفید این حرکت پیامبر ﷺ را از دو جهت، دلیل بر مؤمن بودن ابوطالب می‌داند که هر دو دلیل بر مبنای موافقت با احکام فقهی است. اول آنکه دستور رسول خدا ﷺ برای تجهیز پیکر ابوطالب و به ویژه دستور به اجرای احکام در امر غسل و کفن و غیره دلیل محکمی است بر ایمان ابوطالب و دوم دعا برای ابوطالب است که اگر ایشان مؤمن نبود، دعای رسول خدا ﷺ برای او و نیز وعده شفاعت درباره او جایز نبود.

۴. استفاده از دلالت معانی لغوی و ادبی

شیخ مفید در برخی موارد برای رد یا قبول روایات از معانی لغوی و ادبی کلمات و واژه‌ها بهره برده است. به عنوان نمونه در بحث ایمان ابوطالب پس از ذکر اشعاری از ابوطالب، در ذیل یکی از ابیات آن می‌گوید:

«هر کس در این بیت دقت کند، محبت گوینده آن به رسول خدا ﷺ و اعتراف به پیامبری ایشان و اقرار به حق بودن آن چه آورده است را درک خواهد کرد. همچنین در این بیت با صراحت و به درستی، اقرار به توحید و اعتراف به پیامبری رسول خدا ﷺ وجود دارد^(۲)».

وی با استشهاد به شعری دیگر از ابوطالب می‌گوید:

«ابوطالب در این قصیده با الفاظ ویژه تصدیق، به پیامبری رسول خدا ﷺ تصریح کرده و سوگند یاد می‌کند که با جان و خانواده‌اش ایشان را یاری خواهد کرد^(۳)».

۱. مصنفات الشیخ المفید، ایمان ابوطالب، ج ۱۰، ص ۲۵-۲۶.

۲. مصنفات الشیخ المفید، ایمان ابوطالب، ج ۱۰، ص ۱۹. ۳. همان، ج ۱۰، ص ۲۱.